

TAMÁS PÁL

Anti-Kipling, avagy a „Kelet” nem Kelet és a „Nyugat” nem Nyugat.

Hét megjegyzés Alain Dieckhoff tanulmányához

1. A „Kelet” – legalábbis Közép-Kelet Európában – már a 18. században, tehát a nemzeti mozgalmak kezdete előtt relativizálódik, amikor is az Elbától (és a Lajtától) keletre fekvő területek bekapcsolódnak abba az új kontinentális „európai” gazdaságba, amely erre az időre már Nyugat- és Közép-Európa nagy részét összeköti. A 19. századi Közép-Európa politikai szerkezete és szellemi állapota részben erre reakció, részben ebből következik. És a térség különböző etnikai mobilizációs formái (s különösen modern nemzetépítési ideológiái) közötti különbségek jelentős mértékben abból származnak, ahogy és amilyen pozíciókból a helyi felsőbb osztályok ebben akkor, az új mozgalom kezdetén részt vettek (részt akartak és/vagy tudtak abban venni). Ahol voltak érdekelt komoly földbirtokos rétegek, létezett helyi etnikai elitrésztétel a regionális közigazgatás magasabb szintjein és voltak valamilyen városi közép- és felsőosztályok, ott könnyebben ment a retrospektív nemzeti múlt modellezése (a mítoszépítés) és az etnikai konszolidáció (nyelvújítás, nemzeti iskolaügy modernizációja). Ahol e három „nemzetépítő” kulcscsoportból a 18. század végén – a 19. század elején valamelyik (vagy valamennyi) hiányzott, a folyamat elakadt vagy késleltetett (akár 100–150 évet is). A régióon belüli nemzetépítési törésvonalak meghatározó módon e különbségekből és nem a Habsburg-területek és az orosz fennhatóság politikai rendszereinek eltéréseiből származtak. Ott, ahol különböző módokon és időpontokban orosz fennhatóság alá került területek a 18. századi „európai gazdasági rendszerben” már valamilyen módon részt vettek (a Baltikumban, és a lengyel állam Oroszországhoz csatolt területein) ott teljesen a Habsburg Közép-Európához hasonló vagy legalábbis

kulcselemeiben arra emlékeztető folyamatok alakultak ki. Sőt, az Ottomán Birodalom urbánus, a nemzetközi pénzforgalomba és kereskedelembe ekkorra már bekapcsolódott csoportjaiban (örmények, görögök, zsidók) is elindul ebben az időben az etno-nemzeti konszolidáció.

2. *A nemzetépítési mítoszok.* Természetesen ott, ahol létezett valamilyen formálisnak tűnő államépítési hagyomány, területi feudális politikai entitás és ennek valamilyen szimbolikus leképzése, úgy ennek az újjászervezése, átvétele, átépítése a modern nemzetépítés történelmi szimulákrumjai közé talán viszonylag egyszerűbb volt. A „Magyar Királyság” politikai attribútumainak létezése vagy az akkor, frissen felosztott lengyel állam végül is fizikai létében nem megkérdőjelezett elitjének küzdelme államának rekonstrukciójára ehhez szinte „természetes” kereteket teremtett. Máshol ez talán valamivel nehezebben ment, mert a „nemzeti királyságok”, amelyekre most hivatkozni lehetett (volna), már sok száz éve nem léteztek. S az, hogy mondjuk a kora-középkorból hivatkozni lehetett egy horvátnak nevezett államra, vagy hogy a nyugati szlávok korai államiségát szimbolizáló akkor már 700–800 éve nem létező Nagy Morva államot operacionalizálni próbálták, saját nemzeti mozgalmakból már sokkal bonyolultabb, áttételesebb konstrukciókat kényszerített ki. Ezen túl jelentőségek voltak az elitekben magukat sokkal periférikusabban képviselő etnoszok közötti különbségek aszerint, hogy miként kötődtek a városi hagyományokhoz, életterekhez. Az elsősorban falusi, kisvárosi – a teljes társadalmi-gazdasági hierarchiába csak meglehetősen „lent” beépült csoportokban kialakított ukrán és szlovák nemzetépítési programok sokkal ellenségesebbek, idegenebbek voltak saját területeik lengyel, vagy magyar városi, vagy felső kultúrájával szemben, mint a baltiak. Ott a német többségű, majd később csak németnyelvű városok és a környező balti népek által lakott agrárterületek – minden egyenlőtlenség ellenére – között sem volt olyan kulturális antagonizmus, amelyet, legalábbis a 19. századtól kezdve a szlovák–magyar, vagy az ukrán–lengyel mozgalmak viszonylatában látunk. A különbségek lehetséges magyarázatai között valószínű, hogy a „simább” baltikumi viszonyokat meghatározta, hogy a német gazdasági és kulturális dominancia nem kapcsolódott német államépítési próbálkozásokhoz. Hiszen a térség sem korábban, sem akkor nem tartozott német politikai formációkhoz.

3. *A „kis népek”* nem egyszerűen azért investáltak „túl” a kulturális identitásba, és egyáltalán a „nemzeti” kultúrába, mert ez volt a legkönnyebb út a kollektív identitás megőrzéséhez, hanem mert nem létezett olyan pre-

modern állami struktúra vagy ennek legalább valamilyen hagyománya, amelyet felhasználhattak volna saját nemzet koncepcióikhoz. Végül is a régió „történelmi államai”, a cseh, magyar, lengyel államok multietnikus formációk voltak. De a tulajdonképpen etnikailag semleges politikai struktúra emlékét (és annak valamilyen a Habsburg közigazgatásba inkorporálódott zárványait és díszleteit) ezek a nemzeti mozgalmak mégis sikeresen traszformálták újabb etno-nemzeti tradíciókba. Ezekkel szemben – hiszen egy majdan esetlegesen kialakítandó vagy létrehozható szlovák, délszláv vagy román állam ilyen területileg elkülöníthető hagyományokra vagy struktúrára nem hivatkozhatott – a kultúrnemzet-építés tűnt majdnem egyetlen lehetséges megoldásnak. De még ezekben az esetekben is, itt nem részletezhető áttételeken túl, e „kultúrnemzet-építési programokra” (hipotézisünk egyébként a magyarországi-erdélyi, illetve a felosztott lengyelésre vonatkozó programokra is érvényes), mint ideológiai konstrukciókra nagy hatással voltak a 19. századi német „kultúrnemzet-építési” koncepciók. Sőt, tulajdonképpen ideológiatörténetileg vagy filológiaiilag a „kis nemzeti” kultúraépítési programjai e korabeli német ideológiai konstrukciónak voltak valamilyen helyi változatai.

4. *Az értelmiség szerepéről.* Aligha vitatható, hogy a nemzetépítési vagy „kulturális rekonstrukciós” programokban a humánértelmiség szerepe nemcsak a 18. század végén – 19. század első felében, hanem a későbbi és az Európán kívüli kísérleteknél is meghatározó. Én azonban mégis megkülönböztetnék kétféle helyzetet. Az elsőben már a folyamat kezdetén léteznek területi politikai-gazdasági elitek, amelyek az újabb irodalom gellneri sémáiba rendezhetően saját érdekeiknek megfelelően támogatnak egy kulturális nemzetépítő programot (pontosabban a Miroslav Hroch-i program első hullámát). És egy másik helyzetet, amelyben ilyen helyi politikai elitek nem léteznek – például a szlovák, illetve nagyjából az ukrán esetben. S itt az értelmiség bizonyos értelemben magára hagyva, patrónusok és biztos kulturális piacok nélkül vág neki az identitásépítésnek. Egyébként a „kulturális nacionalizmus” első hullámával kapcsolatban óvatosan megkockáztatnék egy másik hipotézist is. Dieckhoff szerint az tulajdonképpen a modernizációra adott kulturális válasz. Mozgalmi értelmiségiek féltik a falvak hagyományos világát, a népdalokat, mondákat, hát összegyűjtik őket. A romantika helyi változatainak ilyen értelmezése a leírás szintjén talán támadhatatlan. Én azonban azt gondolom, hogy a modernizáció ekkor és ott még nem az urbánus vagy az ipari kultúra elterjedését, hanem azt az 18. századi „európai”, vagyis kontinentális gazdasá-

gi-politikai rendet jelentette, amiről fent már beszéltem. Tehát, az első hullám válasz az európai progresszióra (vagy arra, amit e fogalom alatt akkor értettek). Valami olyasmire, amit ma talán globalizációs hatásnak neveznének. Ott, ahol ez az első „értelmiségi” találkozott a helyi elitek érdekeivel, itt most nem részletezendő módon a 19. században át tudott alakulni olyan társadalmi programokba, amelyek maguk is már a Modern projektjének részét alkották. Azok, amelyeknek ez – partnerek híján vagy tisztán ideológiai-szerkezeti okokból nem sikerült, nem igen keveredtek ki – legalábbis szellemi poggyászat tekintve – a hrochi első fázisból. Így, legalábbis a 19. században talán szervesen mindvégig kimaradtak a Modern helyi alapszerkezeteiből (persze, a 19–20. század fordulójára saját városi polgárságuk kialakulásával és/vagy nemzetállamaik létrejöttével a határokon túl azután már ezek a mozgalmak is a Modern vagy gyakran csak annak imitációi részét alkották).

5. *Az újabb kultúrakutatás* koloniális-posztkoloniális koncepciói feltehetően e történet újraértékelésénél igen jól hasznosíthatóak lennének. A koloniális vagy annak meghaladása ebben a régióban kizárólag politikai vádpontként jelentkezik – a publicisztika szokásos átfűtöttségével és laposságával. Én itt egészen másra gondolok. Azok a politikai, igazgatási és gazdasági függőségek (és persze, kulturális lenyomataik), amelyek a régiót a vizsgált időszakban jellemzik, kiválóan leírhatóak a kulturális minták, domináns értelmezések és az oktatás-közigazgatás által kínált sémák kölcsönhatásaiként. Azok a mintaátvételek, kölcsönös értelmezési reflexiók és kölcsönhatásaik – amelyek mondjuk a 19. század első felének Bécs–magyar minták–szlovák kulturális kísérletek háromszögét jellemzik – szinte kínálják magukat a koloniális hatások olyan kifinomult leíró-értelmezési technikái számára, amelyeket egyébként a mai kutatás az angolok indiai hatásainak leírására használ. És a „küzdök vele – másolom – átértelmezem – magam is élek vele” sokszögben megfigyelhető kulturális formációk megértéséhez is sokat adhatna ennek az elméleti-elemzési vonulatnak a beemelése a térségen belüli diskurzusba. A „gyarmati” kulturális hatásoknak az autenticitás keresése a „népiben” – amiről itt most Dieckhoff beszél – csak egyik, s nem is legfontosabb része.

6. A „nemzeti értelmiség” valóban megkísérli a soknemzetiségű városokban létrehozni a saját infrastruktúráját, hogy státuszát stabilizálja vagy javítsa. Erre végső soron versenyhelyzetben más hasonló csoportokkal kényszerül. A „nemzeti újságírás” és a „nemzeti(ségi) iskolaügy” sorsa 1790–1930 között

– némi leegyszerűsítéssel – valamennyi etnikai elit számára e program története. Dieckhoff szerint, ha az értelmiségnek jobb opciói is vannak, akkor ez a program nem érdekli. Ez, elvben, persze, hogy így van, de a közép-kelet-európai térségben ilyesmi csak elvétve fordul elő. Példaként a 19. századi cseh hivatalnok értelmiség és a Monarchia zsidó nagypolgársága jut hirtelen eszembe ehhez hasonló helyzetű csoportként, de saját humánértelmiségük számára beépülésük a Monarchia elitesz csoportjai közé automatikusan nem nyitotta meg az utat a beépüléshez az állami struktúrákba. A zsidó gazdasági elit integrációjából a 19–20. századforduló Magyarországon, mondjuk, egyáltalán nem következett, hogy az állami egyetemek is – akár megközelítően hasonló léptékben – készek lettek volna a zsidó kulturális elit inkorporációjára. A magyar kisebbségi elitek számára pedig az 1918 utáni utódállamokban ez még hosszú ideig – tulajdonképpen két nemzedéken át ilyesmi nem, vagy csak elvétve volt alternatíva (már csak azért sem, mert általában nem bírták úgy az új államnnyelvet, hogy annak kulturális térfelén minősített játékosokként indulhattak volna). Ma ez az alternatíva talán létezik. A 20. század második felének kárpát-medencei kisebbségi mozgalmában valóban a humánértelmiség vesz részt – az eredeti piacbiztosító funkciót másolva (kisebbségi iskolaügy és sajtó nélkül nemzeti humánértelmiség ma sem létezik, más szakmákban a modern állam értelmiségi szerepei elvben kevésé etnofüggőek). De épp az utóbbi évek romániai, vajdasági, szlovákiai magyar etnikai pártjainak sikerei – amelyek ilyen humánprogramokból nőttek elvben ki – nyitották meg sok vonatkozásban a kisebbségi műszaki, jogászai és menedzser elit számára is a bezsilipelési lehetőségeket az államapparátusba és gyakran a politikai alkukból levezetett kvótákból is következően – a vezető pozíciókba. Paradox módon, miközben a hétköznapi magyar bölcész, újságíró, tanárember helyzete ezekben az országokban az utolsó tíz évben drámaian nem javult, az általa támogatott vagy létrehozott mozgalmak politikai sikeréből következően a kisebbségi szakértelmiség szerencsésebbjei (?) beléphettek az állami elit „nomenklatúrájába”. Mindehhez azonban egy a 19. századit radikálisan meghaladó állami szerepkörbővülés is kellett.

7. *Gellner hipotézisét* a nacionalizmus kialakulása és a kommunikációs rendszer hiányosságai között a leírás szintjén természetesen elfogadnám. De a magyarázat szintjén már fenntartásaim lennének vele. Igaz, hogy például a Baltikumban a német viszonylag jól funkcionálni tűnik ilyen integrátoriaként, a kelet-galíciai lengyelhez, vagy a 19. századi második felének erdélyi

magyarjához képest. A 19. században engem itt azonban jobban érdekel egy látszólag mikro-probléma. A „nemzeti” értelmiségi kisebbségben, vagy éppen ott többségben – szinte mindenütt – ha akar, beléphet a többségi elitbe és osztozhat annak állami-közigazgatási pozícióiban. Akkor és ott az esetek túlnyomó többségében a kommunikációs rendszer nem szorítja ki. Bírja a nyelvet, ismeri a többségi kulturális kódokat, nyitva előtte a német, magyar, lengyel iskola és ezzel elvben a felemelkedés, a státuszjavítás lehetősége is. Ha azokat (is) használja, beépülhet. Milyen megfontolásokból marad ezekből mégis ki? Mégis működtek a kulturális asszimilációt megnehezítő, kizáró faktorok? Végül is itt szemben találjuk magunkat Albert Hirschmann „exit-voice” paradoxonjával. Úgy tűnik, hogy volt lehetőség az egyéni helyzetjavításra. Igen sokan ezt a megoldást választották – és a hagyományos mérőszám-rendszer szerint szép sikereket értek el. Mások azonban mégis a „voice” megoldásához fordultak. De miért? Ők azok, akik mégsem ismerték eléggé az erősebb versenytárs nyelvét ahhoz, hogy saját területükön megmérkőzzenek vele? Vagy a kapcsolati tőkéjük hiányzott, illetve volt elégtelen? Milyenek voltak a különböző összeférhetőségi-összeférhetetlenségi skálák az egyes nemzeti csoportok számára? Hiszen a 19. századvégi monarchiabeli román, vagy szerb értelmiségi elvben, sőt a gyakorlatban is nemcsak a magyar, hanem az új szerb vagy román nemzetállamaiban („anyaországaiiban”) is csinálhatott karriert. A szlovákok vagy az ukránok számára ilyen lehetőségek pedig nem adódtak. Tehát elvben szűkebb lehetőségeiknek a másik kettőhöz képest jobban kellett volna radikalizálni őket. Ilyen automatizmusok, azonban mégsem látszanak. Vagy ez a megoldás mégsem volt egyszerűen egy haszon-ráfordítás sémába illeszthető? A kulturális és politikai nacionalizmusok, illetve a „keleti” és „nyugati” nemzetmodellek szembeállítását (amelyet érrefelé amúgy sem vettek az elemzők, egyébként érthetően komolyan) megkérdőjelező érveket még sokáig sorolhatnám. De hát a másmilyen tipológiáik jelenléte így is jól látszik.